

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПОБЕДИЛОТО БОЖЕСТВО У ЕВРИПИД

Николай Цв. Кочев

Еврипид, третият от големите трагичи на антична Елада, „снижава“ героическия характер на трагедията и издига обикновения човек до степен на сценичен герой. Образовата характеристика у Есхил и „идеалният“ образ у Софокъл се намират в различен от Еврипид художествено-сценичен план. Със своето творчество Еврипид завършва кръга на античната трагедия. Впрочем у самия него се открояват ясно онези моменти, които по-късно ще се превърнат в плът и кръв на новия литературен вид — битовата драма. Тази промяна в характера на литературния вид, която се изразява в „снижаване“ на героическото и в появата на елементи от „битов драматизъм“, поставя въпроса за отношението на Еврипид към религиозно-митологическите представи на неговите съвременници. Този въпрос се налага още повече от обстоятелството, че самият Еврипид, „философът на сцената“, живее в близост с живота на обикновения човек от атическото ежедневие.

Еврипидовото отношение към митологическите представи е обвеляно от подчертан критицизъм. Той се стреми да разруши митологичния ореол и превърне божествата в обикновени земни същества. Богът за Еврипид не е нищо повече от обикновен човек. Оттук и отношенията между отделните богове са отношения човешки. (срв. „Иполит“). Но Еврипид отива още по-нататък. Той отрича съществуването на идеален бог. „Бог, който е дивен само в мрака, не ми е мил“ („Иполит“). Тези мисли на Еврипид поставят въпроса за идеите в антична Гърция през последната четвърт на V в. пр. н. е. на една по-широка основа. От една страна, въпросът за „човешкия“ характер на боговете, а, от друга — за идейното заимствуване отвън. Като трагически автор Еврипид не скъсва връзката с митологията. Това той не е могъл да стори било че сам не е бил напълно убеден в ненужността на митологическите представи, било затова, че животът налага във всичко да има мярка (срв. „Иполит“), било затова, че е трябвало да се спазва традицията — предмет на литературно-художествена интерпретация да бъдат митовите. Без съмнение обаче у Еврипид е налице не само психологическа задълбоченост в образовата характеристика, която го прави „философ на сцената“, но и елементи на влияние отвън, които го характеризират и като философстващ трагически автор. Той може да бъде наречен последовател на философската насока на Ксенофан и Анаксагор и тази връзка да не буди никакво съмнение. Но у Еврипид могат да се посочат и моменти, които го свързват с културата на Изтока. В трагедията „Иполит“ той разработва сюжет, който е намерил място в една от библейските книги — разказа за Йосиф и влюбената в него жена на египетския фараон (срв. кн. „Битие“, гл. 39). Еврипид, разбира се, „заимствува“ само сюжета, но не и разработката. И това, въпреки че образът и на Йосиф, и на фараоновата жена в библейската разработка, колкото и схематично да са пред-

ставени, са проникнати от дълбок психологизъм. И след като е налице такава сюжетна връзка, която говори, че Еврипид е познавал източната култура, не е ли възможно той да е познавал и религиозните представи на евреите и тъкмо срещу тях, проникнали и в Елада, да отправя думите: „Бог, който е дивен само в мрака, не ми е мил“? Това твърдение може да предизвика възращение от гледна точка на конкретни исторически или философско-исторически податки, но не и от гледна точка на възможността за идейно проникване.

У Еврипид на преден план изпъква човекът. Но у него е жива и вярата в една сила, която господства над човека. Такава е общата вяра и авторът остава в нея, защото произведенията му са предназначени за други, а не за самия него. „Който замисли да се гордее —загива“ („Иполит“). Тази мисъл, изречена в сентенциозна форма, има нравствено-социален смисъл. И тя подхожда към всекиго по всяко време. Еврипид не вярва, че заради своята гордост човекът ще бъде наказан от боговете, но вярва в една възможност, която прави човека щастлив или нещастен. Затова „животът на човека е непрекъсната мъка“ („Иполит“); затова „човекът е обречен на страдания.“ Тази възможност за Еврипид няма божествен, свръхземен произход. И все пак той не отрича изцяло и изведнъж митологическите представи и митологичната образност.

Творческата зрелост на Еврипид съпада с период на изострени противоречия. У Аристотел (Политика, V, VII, 19) се е запазила клетвата на олигарха, която говори за силната поляризация в съвременното на Еврипид общество. „Аз ще бъда враг на народа и ще се старая да му причинявам толкова злини, колкото мога.“ Тази обстановка е налагала да се остане, макар и външно, в рамките на официалните идейни представи. С други думи, Еврипид не само иска да изрази своето кредо, но и е разбирал, че само с неговия израз не би се постигнало нищо положително: обществото има нужда и от кумири, и макар съдържанието им да е създадено от самия човек, то въздействува обратно — за запазването и издигането на своя създател.

Взаимоотношението човек — общество у Еврипид е представено твърде сложно. Сложно е, защото поетът е „снизил“ твърде много значението на митологическия персонаж в живота на личността и обществото, а, от друга страна, и неговият „човешки“ персонаж е мислещ. На трето място, у Еврипид в отношението човек — божество личи стремеж да се запази авторитетът на „върховната“ сила. В пролога на „Иполит“ Афродита започва своя монолог с думи, които говорят за божие могъщество. Тя дори заплашва, че който не приеме кротко нейната власт и се възгордее, ще загине. И по-нататък продължава: „Родът на безмъртните е такъв, че даровете от ръцете на смъртните са приятни на нашите сърца.“ Какво е естеството на този дар, поетът говори по-нататък. Това е покорност пред волята на боговете. Еврипид противопоставя две сили, в чийто двубой изпъква могъществото на божеството. Афродита, богинята на любовта, не търпи гордостта на Иполит. Той бяга от любовта и „разлъка от чистотата не знае“. Но богинята на любовта е категорична: „В каквото пред мене е сгрешил, за това горделивецът ще отговори ей сега.“ Иполит вече е прокълнат и ще бъде убит. „Той не знае, че вратите на ада са вече за него отворени. . .“ Еврипид следва традицията при разработката на отделния сюжет. Взаимоотношенията между божествата са отразени и те предопределят съдбата на героите. Иполит иска да запази своята нравствена чистота и не желае да се подчини на волята на Афродита. Той вие венец на девствената богиня от чисти цветя, брани от чиста ливада, недокосвани от сърп и нетълкани от пастири.

Отношенията между отделните божества са представени по подобие на отношенията между хората. И още — героите почитат боговете, защото те са подобни едни на други. И тъй като едни от боговете обичат едно, а други —

друго, т. е. така, както е и между хората, затова те не могат да почитат едновременно всички богове. Те клонят или към един, или към друг бог:

Иполит: На един едно, на друг друго е мило
и между боговете, и между хората.

Старецът: Забрави дръзките думи.

Нали затова вие сте по-мъдри от нас.

Не е трудно да се разбере, че Еврипид представя не официалната обществена мисъл на своето време, а критичния поглед на човек, който търси да открие път за освобождаване на човешкото съзнание от митологическото мислене на тълпата. Еврипид обаче не налага като норма това свое схващане. Като анализира отношенията между човек и човек, от една страна, и боговете помежду им — от друга, той застава своя герой да признае това, което сам той, Еврипид, мисли. Решението на проблемите не е повърхностно. В това отношение поетът е предшественик на философската задълбоченост и неговите трагедии се оказват предходници на Платоновия философски диалог (срв. например „Горгий“).

Но тук има и нещо друго. Еврипид създава конфликтни ситуации. Конфликтът например между Афродита и Иполит в трагедията „Иполит“ е изграден в посока Афродита — Иполит, Афродита — девствената Артемида. Но докато посоката Афродита — Иполит е ясно изразена, както и посоката Иполит — Артемида, конфликтът между Афродита и Артемида минава през Иполит. Той не приема любовта на бащината си жена Федра и с това оскърбява Афродита. Самата Афродита предварително заявява:

Аз не съм завистлива...

...Но в каквото гордият е съгрешил
пред мене, за това ще отговаря.

Така Еврипид „стеснява“ рамките на конфликта, като го съсредоточава само между богинята на любовта и Иполит. Напрежението нараства, когато сама Афродита чува химните на Иполит и на неговите приятели в чест на девствената Артемида. По този начин става ясно, че конфликтът между Афродита и Иполит е функционален. Разгледан на един по-широк план на взаимоотношенията между „любовта“ и „девствеността“, той е чиста фикция, тъй като очертава взаимоотношението между две сили, които имат помежду си изконна вражда. Следователно схемата на конфликтната ситуация е усложнена и по този начин се решават два въпроса: първо, въпросът за свободата на действие у човека, а, от друга — изравнява боговете по начин на мислене с хората. Сложно замислената конфликтна ситуация решава и въпроса за отношението на Еврипид към ценностните категории девственост и недевственост:

...бъди снизходителна,

ти (владичице Киприда), към младите с тяхното надменно сърце,
и забрави дръзките им думи.

Нали затова вие сте богове и по-мъдри.

В своите оценки Еврипид е категоричен: във всичко трябва да има мярка. И затова, когато Федра открива, че е болна от любов, той казва:

...Какъв е този живот, когато
порокът със сила овладее добродетелта на
влюбения?

И продължава:

Кипридо, ти не си богиня,
ти си повече от богиня. Каквато и да си ти,
но ти погуби домът на Федра и моя.

За Еврипид мярката във всичко е средство, чрез което се отбягват крайностите. Мярка трябва да има и в любовта. Признанието на Федра, че е влюбена в сина на амазонката, т. е. в Иполит, за Еврипид е не завършек, а начало на нова конфликтна ситуация, при която той изявява още по-определено своето отношение към Афродита. Разбира се, колкото и да е критичен към митологическите вярвания на тълпата, Еврипид все пак е рожба на епохата, в която митологията е част, и то най-важната, от обществената мисъл на антична Гърция. Федра е влюбена. Но откъде е тази язва в живота на смъртните? Природата на разума ли е виновна за това, че ние грешим? Федра изпада в противоречие със самата себе си. Но това противоречие е резултат на осъзнаване, чрез което авторът ще посочи мястото на знанието в живота на личността, от една страна, и на митологическите представи — от друга. Нравственият конфликт не търси разрешение в смъртта, а във възможностите на самия човек. И Еврипид заключава: „... не може да бъде: нали и за много благоразумния е свойствено да се влюбва.“ Следователно влюбването не е порок, който трябва да бъде осъден. Но въпросът е да се подбере обектът. Еврипид поставя всяко решение за нещо зависимо от разума и по този начин „снижава“ ролята на божественото начало. Той добавя:

... Аз така
ще кажа: кое хубаво и кое не — всичко това
ние твърдо знаем: само се бавим да
покажем знанието на дело. Защо? Защото
на едни пречи леността, а друг
не познава дори вкуса на насладата
от изпълнения дълг. Светът, уви, е
пълнен със съблазни, и ако вълните на човешките
речи не ни замаят, безделието
... ще ни обезсили...

Еврипид търси човешкото и него поставя пред божественото. Той дори прокарва рязка граница между вярата на тълпата и мъдростта на мъдрия. Чрез речта на Федра, с която открива любовта си към Иполит, Еврипид разкрива своето виждане по въпросите за лъжливия и истинския срам, за мястото на знанието пред съпата вяра в митологическите представи и т. н. Твърде характерни са думите:

Щом като злото е играчка за знатните, нима
сред тълпата то не ще се превърне в божество?

Тази Еврипидова мисъл още веднъж поставя въпроса за същността на митологическите представи и за знанието при тяхното рушене. Разшифрована, тя означава: боговете съществуват само за тълпата. Знаещите не вярват в тях. Те са виновни и за това, дето мъжът стои с вдигнато чело, а жената е като роб. Мъжът само тогава навежда глава, когато върху него стои печатът на позора на неговата майка или баща.

Еврипид безспорно не е отрекъл религията, но проявява подчертано критично отношение към всичко, което е свързано с митологичната идеология на обществото. Поетът подчертава мястото на човека и на разума, както и на онова, което е категория или оценка човешка. Федра заявява, че тя вече притежава знание и няма никога да изпадне в незнание; че няма нищо по-прекрасно от добродетелта, която смъртните пазят и за която те заслужават похвала. Еврипид набляга на „смъртните“, а не на безсмъртните богове. Поетът следователно се откъсва от митологичното и търси човешкото решение на проблемите. Федра е влюбена, но любовта не е болест, от която боледува само тя. „Други също

боледуват“; всички човеци се влюбват. Някои поради любов се убиват. Но нима всички,

които любят или са готови да се отдадат на любовта,
се убиват? Каква е ползата от това?

Всичко е плод на любовта:

...Тя в сърцата
ражда страст и всички ние в нейната
кошница някога сме били зърна.

На любовта са подчинени и боговете и следователно тя не е язва. Така разсъждава всеки умен човек. На показ не се открива само глупавото. И защо, щом като любовта е всеобща, от която не са свободни дори боговете, защо Федра трябва да смята единствено думите на Иполит за отрада на своето сърце? Изпаднала в конфликт със самата себе си, тя търси закрила и между реално-човешкото, и в митологично-божественото. Единственият изход да победи себе си и да противопостави двете богини Афродита и Артемида една на друга трябва ли да се търси в смъртта? И ето по необходимост се налага въпросът: коя от богините побеждава — Афродита или Артемида и какво е отношението на Еврипид към победилото божество.

Федра е влюбена в Иполит. Виновна е тя не затова, че е влюбена, но че е влюбена в сина на своя съпруг. Това е престъпление и народът не би го понесъл. Осъжда го и самият Иполит. Еврипид търси по човешки да оправдае Федра. Тя се опитва да скрие любовните си мъки:

...Когато жилото на Ерос
аз в сърцето си усетих, започнах
да мисля често в себе си как да го понеса
и започнах да го тая дълбоко в себе си.

Но не устоява, защото тя признава: „И на женското сърце цената аз зная.“ Но влюбването в сина на собствения си съпруг е вина, която тук на земята с нищо не се покрива. Това чувство, присъщо на всички, се оказва престъпление. Но спасението от него не е в смъртта. И това Еврипид изразява с незавършената фраза посредством думите на дойката:

...Бъди сама
ти жена разумна и спокойна.
Или мислиш: на тебе тази стъпка
аз ти предлагам... за утеха?
Но аз говоря за живота... И никога
жена, надявам се, няма да ме осъди.

Федра е влюбена и богинята на любовта властвува над нея и затова заявява:

...Аз веригите на Ерос с чест
искам още да нося...

Тя дори не може да мисли. Дойката казва:

...Който спори, би било по-добре
да не се влюбва. А ти се влюби,
— това не е беда...

У Федра назрява мисълта да търси отрада не в съветите на дойката, а в смъртта. На това самата дойка се противопоставя.

Не е ли по-добре, макар и с усилие, да се спаси животът,
отколкото със слава да бъде покрит твоят гроб.

У Еврипид изясняването на въпроса за победилото божество се движи в сложна крива. Авторът търси решението не на повърхността на явленията, а вътре в самите явления, и то не като наложени отвън, а като решение човешко. И Еврипид го изразява чрез думите на дойката:

...Всичко аз ще уредя, дете,
ти само бъди ни сега Киприда
владичица... останалото
няма да излезе извън приятелския кръг.

Но думите на дойката не са последно решение на въпроса за отношението на народа към богинята на любовта. Еврипид, който многократно засвидетелствува положително отношение към Афродита, не смята, че този въпрос е решен веднъж завинаги. Защото любовта може да бъде естествена и нея той приема, но тя може да бъде и престъпна и тя трябва да бъде отхвърлена. Необходимо е следователно да се търси верният отговор на въпроса, защо Ерос изпраща на хората престъпни любовни връзки. Отговорът може да има две страни: защото, или едни от хората обичат, и на тях праща чистата любов, или други мразят и тях насочва към престъпни любовни връзки, или чрез хората той иска да отмъсти за нещо на друг бог, или просто да му покаже, че е по-силен от него. Поетът иска да разгадае тъкмо тази тайна и пита:

О, Ерос! О, Ерос,
против кого ти се опълчваш? Но отговор не последва.

Чрез думите на хора авторът моли Ерос да не идва при него. Защото:

Където стъпи Ерос, синът на Зевс...
там има смърт и проклетие.

Но тук няма ли противоречие у самия Еврипид, след като веднъж той заявява, че любовта е обща болест, от която страдат дори боговете. Разбира се, не. Приемайки, че влюбването е всеобща болест, той вини Ерос, че нея той изпраща не само за радост, но много често и за голяма скръб и дори за смърт:

Проклетие и смърт Киприда
праща на нещастния брак...

Ерос е страшна сила и сладост. Пчела с мед и жило. Напрежението нараства, когато дойката съобщава „тайната“ на Федра на Иполит — именно, че тя е влюбена в него. И тук решението на въпроса за ролята на боговете в живота на личността идва на нивото на човек. Иполит не обвинява нито Артемидата, на която той е поклонник, нито Афродита. Той вини Зевс, че е създал жената:

И това зло с неговия фалшив блясък
ти си позволил да го обливат небесните лъчи.

.....
Че жената е зло, на мене не е трудно да докажа.

Федра потвърждава думите на Иполит:

О, жребий на жената!
О, как да не те оплаквам.

Това е ново връщане към небето, та в следващите думи да каже: „Аз съм объркана безнадеждно! Мойта присъда вече е написана.“ Федра се убеждава, че нейният любовен жребий е нещастен и за да се спаси от позора, трябва доброволно да приеме смъртта. В същност смъртта на Федра е поискана от Афродита:

...За мене е по-добре и Федра
да загине...

Но Афродита, като си спомня за трите обещания на Посейдон, дадени на Иполитовия баща Тезей, предрича, че и той ще бъде убит. И Тезей, спомняйки си за тези обещания, моли Посейдон синът му Иполит да не доживява до края на деня. И тъй, на кого принадлежи цялата власт — на Афродита. Тя към тези, които отрада в невинността намират, към тях изпитва най-силна омраза.

По-горе поставихме въпроса: стрелите на Афродита към кого са насочени пряко — към едни от хората, или чрез тях те са насочени към някое божество. На този въпрос в края на трагедията „Иполит“ отговаря на Артемида:

Тук желанията и гневът на Киприда се
сливат, Тезей. Но между боговете има обичай
открито един срещу друг да не се върви.

И тъй смъртта и на Федра, и на Иполит, и нещастieto на Тезей божие дело ли са? Така изглеждат те за тълпата. Еврипид, за да не бъде обвинен, че отрича боговете, не пропуска да декларира например чрез Иполит:

Боговете всякога съм почитал.

.....
И напразно съм страдал, и пак съм бил
набожен. . .

Но в същото време категорично заявява, че за своето нещастие е виновен не друг, а сам той. И все пак времето изисква да се почитат боговете. И Артемида идва да утеши Иполит. В същност да посочи, че враждата между боговете е по-силна и по-коварна, отколкото при хората. Онова, което Еврипид бе свалил от небето на земята, отново връща на небето.

Артемида към Иполит:

Теб те отне коварната Киприда.

Иполит: О, познах я аз в диханието на смъртта.

Артемида: Да ти прости на тебе богинята не е могла
нито чистотата, нито пустите свои олтари.

Тезей към Иполит: Помрачението е страшен дар на боговете. . .

Иполит: Уви, уви!

Тях нашите проклетия не ги достигат. . .

И Еврипид чрез Артемида посочва, че нещастията на хората са резултат от враждата между боговете. Артемида се обръща към Иполит с думите:

Остави боговете. Или мислиш, че гневът,
който до погребалната нощ сърцето
велико и чисто терзал,
ще остане неотмъстен? Аз,
аз ще отмъстя с една от моите стрели,
която напразно не излита —
между смъртните моята стрела ще открие
този, който ѝ е по-мил от другите. . .

И в края на краищата кой побеждава? Еврипид превръща богинята на любовта в богиня на смъртта. Побеждава чистотата. Тезей се обръща към умиращия Иполит:

Ти ще издържиш. . . Ти ще победиш смъртта.

Иполит: Аз издържах. . . аз съм вече в обятията на смъртта.

В по-друг план протича действието в друга една трагедия на Еврипид, написана петнадесет години след „Иполит“ — „Електра“. Без да е сценичен герой, богът на любовта става причина за всички по-сетнешни събития. Еврипид дори не представя убийството на Агамемнон. За него той казва:

Превзе Дардановата славна столица
и се завърна. . .
. . . а тук, в палатите,
умря от Клитемнестрините хитрости
и под ръката на Егист. . .*

Разликата в трактовката на действието на Ерос в трагедиите „Иполит“ и „Електра“ е само привидна. Любовта от възвишено чувство и добродетел бива превърната в оръдие на злото и на неправдата. Неговите действия Еврипид представя в план, който води до удовлетворяване на върховната правда. Как става това? Причина за извършване на убийството става жената. Но жената изобило, разбира се, не, а определена жена, чрез която Ерос проявява своята сила. В „Иполит“ тя е Федра, а в „Електра“ — Клитемнестра. Еврипид не ни говори дали в крайна сметка не става дума за реализацията на една правда — и Агамемнон, и Егист да бъдат умъртвени затова, че те са оскърбили някого от боговете. В „Иполит“ и Федра, и Иполит са жертва на взаимоотношението между Афродита и Артемидата. В „Електра“ убийството на Егист от Орест извиква радост у самата Електра и тя възкликва:

О богове, о правда зряща!

И по-нататък: „... те сразиха с чест един безчестник!“

Смъртта на Егист не буди никакви недоумения и възражения; тя е желана, а смъртта на Агамемнон? За нея Еврипид не говори направо, за нея може да се досещаме. Обяснението на този факт трябва да се търси в историческата обстановка. Както се казва, трагедията „Електра“ се появява през 413 г. пр. н. е. Това е краят на второто десетилетие на продължилата почти тридесет години Пелопонеска война. Еврипид в началото на войната се изявява като защитник на Атина и тази негова защита намира отражение в трагедиите „Молителки“ и „Хераклиди“. Към средата на второто десетилетие на войната той отправя остри нападки срещу самата война. Макар и косвено, отрицателното отношение на Еврипид към войната се открива в трагедията „Електра“. Агамемнон, който тръгнал със своите кораби към Троя, за да убие управляващия там Приам, става неприятен дори на бога на войната. И докато при „Иполит“ има вражда между две богини — на любовта и девствеността, в „Електра“ е налице съюз между Ерос и Арес и по този начин се стига до правдата. А тя се изразява в това: Агамемнон като враг на Приам да бъде убит от Егист, а Егист — от сина на Агамемнон.

Действията и на Клитемнестра, и на Егист авторът представя като да са независими от волята на боговете. Егист се страхува от Агамемноновия син Орест, страхува се и от Електра, защото:

... ако [тя] с мъж достоен би се свързала,
той би събудил спящото възмездие,
и правдата ще поразии убица.

За него не може да се каже нищо друго, освен че е „нищожен мъж“. Това е гласът на обикновения човек-селянин, за когото Електра е насила омъжена. Но Еврипид не пропуска да се докосне и до друга страна, да подчертае, че човекът, каквото и да прави, го очаква или възмездие, или радостна отплата. И още: живеещият в изгнание Орест таи в себе си надеждата, че някога ще отмъсти на убийците на своя баща. И това за него не е само празна вяра, а вътрешна убежденост. И той заявява:

* Цитатите от трагедиите „Електра“ и „Вакханките“ са взети от стихотворния превод на проф. д-р Ал. Ничев на тези трагедии в: Антични трагедии. С., 1977.

...Тук, в земята аргоска,
ме води тайно божие вещание,
като убиец на убийци бащини.

Тази убеденост споделя и Електра. Тя го чака, вярвайки, че той именно е... мъстителят за смъртта.

При разработката на темата Еврипид не оставя зрителя да открива сам защо Клитемнестра и Егист решават да убият Агамемнон. Смъртта на Клитемнестриния мъж Агамемнон е дело на нейните хитрости. Убийството е дело човешко, както човешко дело е любовта между Егист и Клитемнестра. И отмъщението за него го изисква правдата. Естествено както в „Иполит“, така и в „Електра“, а по-късно и във „Вакханките“ Еврипид, без да отрича боговете, поставя на изпитание вярата в тях. Събитието започва без намесата на безсмъртните. Егист и Клитемнестра постъпват, подтиквани от вътрешна необходимост. По човешки гледа Егист и на Електра, като я омъжва за беден и стар мъж, та родените от него деца да бъдат немощни, а не отмъстителни. Но сгодената Електра за мъж, избран ѝ от Егист, е недокосната от своя съпруг и остава девица. Въпреки увереността, че Хера, върховната богиня на гърците, е всемогъща, Електра заявява:

Никой бог не дочу гласа ми,
глас на клетница, не почете
прежни таткови щедри дари.

Тази мисъл на Електра не поставя под съмнение следващите нейни мисли, защото трябва да се спазва и традицията. Тя вярва в боговете. Към вяра я подтиква и брат ѝ Орест, съобщавайки, че той вече е убил убиеца на Егист:

Мисли, че първо бог реди съдбата ни,
Електро, после възхвалявай смъртния —
служителя на бога и на жребия.

За да чуе по-късно след убийството на Клитемнестра: „Настане ли часът, раздава правда бог.“ И все пак боговете се оказват бездействени след несправедливото убийство и безгласни към нейните вопли. Електра е готова да поразии собствената си майка „с брадвата, посякла Агамемнон“. Еврипид прекъсва връзката човек—бог и поставя въпроса на нивото на човешките отношения. Този факт е странен, ако той бъде разгледан затворено в кръга на митологическите представи. Но Еврипид е онзи поет на антична Гърция, който разчупва рамките на митологията и търси отговор на въпросите по човешки. Еврипид в поезията (във философията Ксенофан и Анаксагор) през V в. пр. н. е. разглежда не човеците в образа на боговете, а боговете в образа на хората. От друга страна, позицията „смърт за смърт“ без съмнение е източен елемент, получил изкривена форма в обществената мисъл на евреите. Може да се предполага, че културните връзки между гърци и евреи през V в. са се намирали на определена степен на развитие. Влияние от страна на религиозната и обществена практика сред евреите например се открива и в представата за родилката—чиста и нечиста, за промяната на блестящия път на звездите и светлия слънчев зрак и белия лик на зората, за наследствеността на първородния грях, за изтичането на вода от скала и пр.

Вярата в боговете Еврипид поставя в зависимост от това, ще успеят ли Електра и Орест да отмъстят за смъртта на своя баща и за собственото си изгонване от бащиния дом. Но у Еврипид вярата в боговете по-скоро е традиция, отколкото реален факт. Убийството на Агамемнон е престъпление, което изисква убийство, но което за поета не е престъпление, а връщане на справедливостта. Двете убийства се намират в две различни степени и ако отлитнат, биха се насо-

чили в противоположни посоки. На боговете традицията приписва справедливост. Убийството на Агамемнон е несправедливо, следователно извършилите го трябва да бъдат наказани. Това изискват не само човешките отношения, но и самата справедливост, олицетворение на която са боговете. И ако неправдата не бъде наказана, ще означава, че боговете я закрилят, че те са несправедливи. И Електра заявява:

...бих отрекла безсмъртните,
ако неправда вземе връх над правото.

Би било неоснователно да се смята, че Еврипид утвърждава като факт възтржествуването на постъпки, които и от гледна точка на обикновения човек са престъпление, и които, останали ненаказани, ще предизвикат съмнение в съществуването на върховната правда. Еврипид в случая остава колкото в границите на традиционното интерпретиране на явленията, толкова и в биологичното като факт на отношение. И тъкмо поради това поетът „води“ действието към удовлетворяване на справедливостта. Орест се връща в своя дом, воден вътрешно от победата, която му нашепват боговете. Еврипид утвърждава тази тенденция, без да я откъсва от земния елемент. На въпроса на Орест: „Как бих убил убиеца и майка си“, поетът чрез неговия възпитател отговаря:

В ръката ти и в случая е вложено
да си възвърнеш бащин дом, отечество.

Преплитайки божественото с човешкото, Еврипид разглежда въпроса в границите на необходимостта. Но в същност какво според Еврипид означава необходимостта? Това е друго название на съдбата. По-рано чрез Хора той я нарече „мудна съдба“, която ще намери пътя си. Сега на въпроса на Орест: „Какво да сторим, да постигнем своето?“, следва отговор: „Убий Тиестовия син и майка си.“ И тъй в случая „необходимостта“—съдба означава защита на справедливостта — убийлят да бъде убит, а жестокият господар при нещастие да бъде изоставен от своите подчинени. Отмъщението на Орест за убийството на неговия баща от любовника на майка му Клитемнестра Егист е форма на справедливост. Реализацията е „според случая“. И в края на краищата всичко изглежда, че е дело на необходимостта. Действията и на Орест, и на Електра са водени от Зевс и Хера:

Орест: Смили се, Зевсе, бащин отмъстителю
на моите врази...

.....
Ти, Херо, ти, царице на олтарите,
ни дай победа, ако е с нас правото!

Старецът: Дай за баща им правда, отмъстителю!

Докато Орест търси да открие най-верния път, за да реализира своя план, Електра действа направо. Тя е готова сама да извърши убийството на майка си, щом се появи на прага на нейния дом. Нещо повече — за Електра Клитемнестра е вече мъртва. Молитвеното обръщение на Орест и Електра към Зевс и Хера разкрива и друга страна от замисъла на Еврипид. Чрез него поетът показва голямата неправда, извършена без помощта и закрилата на върховните богове на гърците. Съмнението в правомерността на техните мисли да убият Егист и майка си нараства още повече, когато към техния молитвен зов се присъединява възпитателят (старецът) на самата Електра:

Дай помощ, дай помощ на най-любимите!

.....
Баща ви слуша всичко туй. Да тръгваме.

Въпросът следователно за правомерността на действията на Орест и Електра не буди никакво съмнение. Но това е само на тази степен на развитие на действието. Защото нито Зевс, нито Хера не „възражават“ на желанието на Електра да убие собствената си майка. Що се отнася до Егист, няма никакво съмнение, че той трябва да загине. И Електра, която заявява, че ще отхвърли всички богове, ако не възтържествува правдата, научавайки за смъртта на Егист, възкликва:

О богове. . . Ето ви!

Подобна мисъл изказва и Орест, обръщайки се към Електра: „Мисли, че първо бог реди съдбата.“ Чрез тази мисъл на Орест поетът разкрива и нещо друго. Именно че животът на хората е даденост, но даденост божия; че не друг, а сам бог определя жребия на личността. Следователно и смъртта на Агамемнон не е случайно или само човешко явление. Той става жертва на действията на Пан, който „тайно съпругата. . . прелъстил на Атрея“. Но дали смъртта на Егист е била желана от боговете — това Еврипид не казва. За нея той говори посредством изрази, които разкриват общо „идейния нерв“ на трагедията. Орест говори, че бог е този, който реди съдбата, а той самият е служител на бога и на жребия. По този начин поетът затваря кръга, що се отнася до разкриване на представата за вярата на античния грък в божествената предопределеност. И все пак така вярват не всички, а една част от обществото. Другата част е против постъпката на Орест. И тъкмо тук Еврипид поставя на преден план и личната мъст — убиецът да бъде убит, защото:

враждата не знае милост и примирие.

И все пак въпросът: откъде е тази мъст? — тя е нашепвана от Правдата, която е силна.

В друг план е разкрита мъстта към майката. Орест се колебае. У него желанието да прости е по-силно, защото:

. . . как? Нали ме е родила, гледала. . .

Електра е твърда и иска нейната смърт. Защото „баща да пренебрегваш е безчестие“.

Орест: Ще плашам за убийството на майка си!

Електра: Кому, ако не отмъстиш за татка си?

Орест: Уподобен на бог приказва демонът!

Електра: От светия триножник ли? Не мисля тъй.

Орест: Не вярвам в мъдростта на туй вещание!

Електра: Не бивай слаб, не падай в малодушие!

Орест: Върви и подстави на нея мрежата. . .

Електра: В която тя с Егист уби съпруга си.

В думите на Електра, отправени към мъртвия Егист, поетът говори по човешки, отстранявайки божествен елемент. В диалога между Орест и Електра е налице и друг момент — съмнението, че и майката трябва да бъде убита. Еврипид проявява съмнение по отношение този момент от действията на Правдата. За него убийството на майката е нашепвано не от друг (Еврипид не приема, че то може да бъде изискано от Правдата), а от зъл демон, който се е уподобил на бог. Още тук поетът заостря вниманието към това, кое от божествата в края на краищата ще победи и доколко за всичко това трябва да се търси обяснение отвън. И за да реши този въпрос, Еврипид разкрива „тайната“, защо Клитемнестра е станала съучастница в убийството на собствения си съпруг. Защото той ѝ изневерявал:

И шом изневери мъжът, отблъсквайки
леглото ѝ, жената следва примера

на своя мъж, намира си любовници.

...Убих, поех единичия

възможен път, отвеждащ към вразите му.

И като не възприема нейното обяснение, наричайки „срамна нейната правда“, Еврипид насочва действието към последния „сблъсък“ между Електра и Клитемнестра. Този последен сблъсък е кулминация на отношението между тях, която в следващия миг прераства в нова „точка на напрежение“ — справедлива ли е постъпката на Електра. В кулминацията на сблъсъка между Клитемнестра и Електра има постепенност. Електра, отричайки, че Клитемнестра е постъпила справедливо, като е убила съпруга си, ѝ признава:

...ний двамата

с Орест ще те убием...

Онази твоя правда среща нашата.

Представените от Еврипид „две правди“ — на Клитемнестра и на Електра, са „земни“ и те имат отношение към това, което става на земята. Тези „правди“ дори имат отношение към темата за Троянската война. Клитемнестра убива Агамемнон „... героя пръв на Гърция“, и тя

...една сред всички елики

се радва... с успеха на троянците,

и помръкваше, когато те загубвах.

Поради това тези „правди“ са изменчиви. Пан, богът на героите и пасбищата, „повелителят полски“, който бил на голяма почит сред троянците и който възбужда любов между Егист и Клитемнестра, се оказва слаб пред боговете на гърците и затова Правдата „потича назад“, Егист и Клитемнестра с живота си да заплатят за стореното от самите тях, защото:

Настане ли часът, раздава правда бог.

И тъй кой е този бог? Еврипид, преди да отговори на този въпрос, отново се насочва към това да разкрие душевното състояние на Орест и Електра. И защо постъпва така? Защото:

...няма по-злочести от потомците

на Тантал, няма, нито пък е имало.

И Орест, и Електра осъзнават своята вина. Но тя е вина не на друг, а на самия бог Феб-Аполон. И Еврипид казва:

Уви,

Фебе! Правда неясна

възпяваше ти, ала ясно е

страхотното зло,

що ни прати.

Впрочем съмнение в божествената справедливост на Феб-Аполон поетът изрази и по-рано. Но тогава се съмнява само Орест, а Електра заявява: „Че ако Феб е глупав, кой е мъдрият?“ И Еврипид, следвайки „идейния нерв“ да търси обяснение за човешките постъпки не извън човека, а в самия него, насочва обвинението директно към Електра:

Сега ти си мъдра, но преди

не беше, зло извърши ти

на брат си, мила, който не бе съгласен.

И още: „... ти извърши най-срамното дело!“

Еврипид би могъл да свърши дотук. Но открит остава въпросът за отношението на поета към действията на божеството, в случая към Аполон. Тук този въпрос бива решен от появилите се Диоскури — Кастор и Полидевк. Те оправдават Орест, но не и действието:

Мъстта бе права, но не и твоето действие.

Кой обаче е виновен? Електра ли? Не!

Че Феб... ах, Феб...

Мъдрец е, но не мъдър е съветът му.

Присъдата над Аполон идва не от човечи, а от равните нему Диоскури:

...днешната кървава мъст
аз отдавам на Феб.

Неизбежност напътваше тая съдба
и още — на Феб нелепата реч.

И тъй дотук смъртта и на Агамемнон, и на Егист, и на Клитемнестра е изискана от „върховната правда“. Това потвърждава в края на трагедията Еврипид. Но той проявява критично отношение и към извършителя на убийството на Клитемнестра. Тя безспорно заслужава възмездие, но не от ръката на своя син. Единственото наказание за този „грях“, което е отредено за Орест, е той да напусне своята родина, да иде в Атина, където ще получи съд справедлив и след това, преживявайки мъките на убиец, дълго ще живее свободен и щастлив. Еврипид като атинянин не забравя своята родина. Но като говори за наказанието на майцеубиеца Орест, той набляга на психологическата страна на самото наказание. Такъв завършек поетът даде и на бащата на Иполит, който остана жив, без да му бъде отнета мъката по несправедливо убития син. Жив остава и Орест, но далеч от родина и от собствената си сестра. И макар оправдан, към него са насочени думите:

...спасяваме в нужда и тежки беди
оногова, комуто животът е бил
осеян от добро, справедливост и чест.

Третата трагедия на Еврипид „Вакханките“, която искаме да включим в нашия преглед, се е появила през 408 г. пр. н. е. Освен въпроса за отношението на Еврипид към победилото божество в „Иполит“, в „Електра“ и във „Вакханките“ е налице „еволюция“ на автора по отношение на разглеждания въпрос. Може да се говори, че Еврипид, менейки в известен смисъл политическите си възгледи, е променил и следваната идейна нишка при разработването на различните сюжети. Запазена ли е идейната концепция, или у него, дори само в споменатите три трагедии, може да се установи съществуването на повече от един Еврипид? Естествено тук не става дума за концепции в поетиката, стилистиката или естетиката на Еврипид, а за съществуването на единен идейно-митологичен нерв в цялото му творчество и следователно в разглежданите три трагедии „Вакханките“ да се различава от първите две и да бъде наречена трагедия на вдъхновената радост.

Във „Вакханките“ е разкрито най-пълно отношението на Еврипид към митологическите представи на обществото и най-вече към зараждането на нови. Новият бог е Дионис, който поради характера на своя култ много скоро увлича всички. Но какъв бог е той? Еврипид се съмнява в неговото божествено достойнство. За него Дионис е „жалко недоносче“. Еврипид изявява съмнение по отношение новите митологически представи. Старите, макар и критично настроен,

той не отрича. Защото гражданин, който е речовит и има власт, но е лишен от разум, е вреден за обществото.

Във „Вакханките“ Еврипид представя двете насоки в обществената мисъл — на традиционното мислене с митологически представи и на новото направление — философията на софистите, което изявява съмнение във всичко митологическо. Поетът, отричайки появата на нови божества, като разкрива същността на техния култ, се опитва да утвърди човешкото у самия човек. В култа към Дионис той открива връзка с богинята на любовта Афродита и дори неговите последователи я почитат повече от собствения си патрон:

Жените ни напуснали къщата си
в измислен бяс вакхически, па хукнали
в горите тъмни, за да тачат новия
незнаен бог с танците си...

И тази тук, онази там се скривали
и на мъже любовно се отдавали
и уж менади, Бакхови служители,
а в същност Афродитини, не Бакхови.

Тази крива в литературно-художественото осмисляне на митологическите представи на гърците в края на V в. пр. н. е. не довежда Еврипид до отклонение от следвания от самия него идейно-художествен нерв. Тук се наблюдава „офилософствуване“ на представите на тълпата, опит за откъсване на разума от примитивно-митологичното. Еврипид следователно не живее с традиционните представи на гърците, а още по-малко е склонен да мисли така, както мисли човекът от обществото. За него разказите за боговете не са истина, а предание, което лесно може да бъде отхвърлено, ако не съдържа зърно от истина (срв. Електра). И преданието за Дионис е не само чуждо на здравия разум, както и всички други предания за богове и богини, но този нов култ развращава обществото. Следователно той е вреден и трябва да бъде отхвърлен. За тези свои „еретически“ мисли Еврипид бива обвинен в безбожие. Той, макар и мъдър, не говори мъдро, щом се поставя по-горе от боговете.

Във „Вакханките“ Еврипид се показва по-критичен по отношение вярата на тълпата към побеждащото божество, отколкото в „Иполит“ и в „Електра“. Отричайки новия култ, той в същност отрича култа и във върховния бог на елините Зевс. Защото Дионис е не само син на Зевс, роден от неговото бедро, но от Зевс той е получил и всички тайнства. В същото време става ясно, че култът към Дионис е мистичен култ, който съдържа определени тайни. Че той се шири не само сред елините, но, и то в по-голяма степен, и сред варварите; че всички „тайнства“ се извършват повече през нощта, отколкото през деня; че Дионис е бил почитан като най-висше божество, и т. н. И във „Вакханките“ обаче Еврипид остава верен на мистичните представи на обществото. Той е против крайностите: „На разумния приляга да показва мъдър нрав“, а слабият никога да не вдига ръка срещу силния.

Оставайки в рамките на митологичното, Еврипид разглежда въпроса за вярата и от неговата морална страна. В случая не става дума за нравственост в тесния смисъл на думата, а за вярата в божеството, разглеждана като морална категория от позициите и на човека, и на божеството. Еврипид лансира идеята, която много по-късно (едва в християнството) ще получи цялостно развитие. Става дума за любовта на божеството към човека, изразяваща се и в неговото боготърпение — човекът сам да разбере своята вина и сам да се върне към бога:

Сила божия! Тя върви
с бавна, но вярна
стъпка. Наказва оногова,
що тачи глупостта
и с помрачена мисъл отрича
богу слава да въздаде.
Хитро скрива от него бог
бавния съдбовен час
и безчестника той улавя.

И за да се избегне всичко това, Еврипид съветва:

Благоразумност, почит към безсмъртните
това е, мисля, най-прекрасното качество
най-мъдро достойние на смъртните.

Но Еврипид, като приема, че животът на личността е предопределен от съдбата, не отрича и това, че човекът сам определя собствената си съдба. Поетът твърде последователно прокарва идеята за свободата на човешката воля. Еврипид не приема култа към Дионис и Дионис казва на героя Пентей:

...нездрав бе прежнял
твой разум. Ето, този е потребният.

„Оздравяването“ на този богоборец Пентей не е свързано с приемането на култа към Дионис. То има отношение обаче към него като начин в трагичната ситуация да се изяви силата на Дионис — майката Агава, обхваната от оргиазма на Дионис, да разкъса собствения си син и на ръце да понесе неговата глава. И кой ще победи? Дионис отговаря: „Аз“, защото той, безбожникът, и съд, и правда оскърби. И Еврипид заявява:

Как Бромий, царят, ни погуби — право е,
но прекомерно. А пък от рода ни е!

Трагическият завършек е резултат на това, че Пентей не признава Дионис за бог. И това било справедливо, определено от самия Зевс. Защо? Дионис отговаря:

...Ако мислехте,
когато не желаете да мислите,
блажени щяхте да сте днес, спечелили
сина на Зевс като съюзник истинен.

И тъй, кой побеждава? „Победителят ще бъде аз и Бромий“ — отговаря Дионис. Макар и бог, неговите постъпки се оказват небожествени. На своите последователи и на тези, които повярват в него, той отнема разума и по този начин крайният резултат се оказва не добро, а свършено зло. От хората Дионис иска пълно подчинение и затова Пентей не му се нрави. Не му се нрави и неговото желание да узнае тайните на неговия култ. И тук самият бог постъпва по-лукаво дори от хората. За да засили у него желанието да види вакханките, Дионис му предлага да се облече в женски дрехи. Пентей долавя, че това е подъл замисъл. Дионис засвидетелства тази подлост с думите: „Желая да спася живо-та ти!“

Вече бе отбелязано, че Еврипид не отрича направо митологичните представи на обществото. Той обаче целенасочено се стреми към подронване на вярата на своя съвременник в справедливостта на безсмъртните богове. Тях Еврипид представя като тирани, чието щастие е не в самите тях, а в нещастieto на хората. Дионис, обръщайки се към вакханките, заявява:

Жени, той влезе в мрежата! Ще види той
вакханките, но ще плати с живота си!

...умъртвен от майка си.

Пентей, притежавайки разум, отрича култа на Дионис. Самият Дионис му отнема разума и той се облича в дрехите на жена, за да види тайнствата Дионисови. Агава, майката на Пентей, разкъсва своя син. Защо? Поетът не казва, че тя е лишена от разум, но нейните постъпки навеждат на мисълта, че „новият бог“ не търпи разумните; той ги лишава от разум, за да му бъдат подчинени. И Еврипид пише:

Шо е мъдрост и има ли божи дар
по-хубав от този, да държиш
победоносна ръка
над главата на своя враг?

Поетът говори за безумията, а не за разумната сила. Тя е силата на лишените от разум Дионисови последователи. Те в безсърдечния бог търсят да видят върховната правда:

Ела, яви се, мечоносна Правдо,
и разсечи врата на земеродния
безбожен, беззаконен и безсъвестен
син на Ехиона.

Коварният замисъл на божеството, в случая на Дионис, към Пентей прозира в съдържанието на цялата трагедия. Въпросът се свежда до това — богът да бъде тачен и щастлив, без значение, че човешките ще страдат. Ако човекът вярва в него, без да мисли, т. е. без да проявява стремеж към съмнение, той ще бъде щастлив. Но това щастие е измамно. Пентей очаква да види менадите, нали това му обеща сам бог Дионис, но:

...не той видя менадите,
а те него видяха.

И богът добавя:

...хей, девичи, вода ви
тогова, който вас и мен, и култа ми
е взел на подбив!

Богът ограничава човека. Неговата свобода се свежда само до:

Благодарност, почит към безсмъртните —
това е ...най-прекрасното качество,
най-мъдро достояние на смъртните.

Тези Еврипидови думи са началото на пълното разкриване неразумността на спялата привързаност към митологията. Митът доставя временна радост и щастие, които по своята същност са нещастие. Агава е щастлива с подвига си в чест на Дионис. И Еврипид иронично заявява:

Прекрасна битка — да намокриш своите
ръце в кръвта на своя собствен син.

Осъзнаването идва по-късно. И Агава признава:

Аз виждам най-голямото нещастие!

...
Погубил ни е Дионис, разбрах сега!

А чрез Кадъм поетът добавя:

И бог в една беда заплете всички ви —
защо? Защото хората не вярват в боговете.

И тъй богът е щастлив тогава, когато хората са нещастни:

...Ако мислехте,
когато не желаехте да мислите,
блажени щяхте да сте днес, спечелили
сина на Зевс като съюзник истинен.

Чрез този най-благовиден предлог Еврипид в същност отрекъл митологическите представи на своето време.